

Исторические науки

Зарипов Одил Олимжонович
Бухарский филиал Ташкентского
института ирригации и мелиорации,
Узбекистан

БОЛЬШОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЁН

ТУРКИЙ ҚАВМЛАР ТАРИХИГА ДОИР УЛКАН ТАДҚИҚОТ

Аннотация: Ушбу мақола татар тарихчиси Хасан Ато Абушийнинг “Туркий қавмлар тарихи” асарида асосида туркий қавмларнинг келиб чиқиши ва географик тарқалиши масалаларининг ёритилиши таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Хасан Ато Абуший, туркий, турк, Ўрта Осиё, Туркистон.

Аннотация: В этой статье прослеживаются вопросы происхождения, расселения и другие этнические процессов древних тюркских племён по материалом книги татарского историка Хасан Ата Абуший “История тюркских племён”.

Ключевые слова: Хасан Ата Абуший, тюркский, тюрк, Средняя Азия, Туркестан.

Annotation: This article traces the origin issues, resettlement and other ethnic processes of ancient Turkic tribes on the book of the Tatar historian Hasan Ata Abushov "The history of Turkic tribes."

Keywords: Hasan Ata Abushiy, Turkish, Turk, Central Asia, Turkestan.

Мазкур тадқиқотда Хасан Ато Абуший¹ туркий халқлар тарихига доир бир қатор қизик ишонарли фикрларни илгари суради. Чунончи муаллиф, японлар, хитойликлар, эскимослар, бурятлар, чукчаларнинг (чукчиларнинг), бир сўз билан айтганда, шимолий муз океани чегараларию узоқ шарқда

---

¹ Хасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. –Т.: Чўлпон. – 1993.-240 б. Туркий қавмлар тарихи, хижрий 1327, милодий 1909 йилда Уфада чоп этилган.

истиқомат қилувчи жамики халқларнинг, элатларнинг туркий эканлигини қатори далиллар ёзган асосида баён қилади. Филология фанлари номзоди Поён Равшан алоҳида эътироф этишидан янда аниқроғ билиб оламиз. Шунини эътироф этиш керакки Октябрь инқилобидан олдин ҳам, кейин ҳам туркийлар қавмлар тарихига доир асарлар яратилмаган. Буни автор Ҳасан Ато Абуший таъкидлаб ёзади: “Тарих илмининг нузуми ва зарурияти ушбу даражада эдики, жуда эски замондан берли илм аҳллари узоқ синов ва тажриба сўнгида шаксиз билина келмишдир ... Тарих илми эскидан берли ушбу даражада экан, на сабабдин бизнинг қавмимиз-миллатимиз (Русия турклари) ичинда бу кунга қадар ўзгина тегишли ўрнини олмамишдир? Турк тилинда тарих жуда оз ёзилмишдир”⁴¹.

Ҳасан Ато Абушийнинг бу фикрлари ҳозирги кун учун ҳам муҳим таъкидлайди. Муаллифнинг кўрсатишича, араб ва форс олимлари – ислом муаррихлари икки мингга яқин тарихий асарлар ёзганлар. Аммо Амир Темурнинг тарихи ҳам, кейинги подшоҳларимиз ҳақида ҳам ўз она тилимизда ёзилмаганлиги Абушийнинг эътирозини тўғрилигини тасдиқлайди. Ҳасан Ато Абушийнинг ўзи XIX аср охирлари, XX аср бошларида яшаган татар маърифатпарвари. У татар олими Шаҳобиддин Маржоний издоши бўлиб, кенг қамровли билимга эга бўлган. Шаҳобиддин Маржоний ҳам Захириддин Муҳаммад Бобур, Абулғозий Баҳодирхон изидан бориб, туркий тилда тарих битиш анъанасини давом эттирган. Унинг ўзи тан олишича, у Европа ва Шарқ илм-фанидан яхшигина хабардор бўлган Шу боисдан ҳам унинг яқинлари туркийлар тарихи ҳақида асар ёзишни ундан илтимос қилганлар. Натижада Ҳасан Ато Абуший кўп изланишлар олиб борган, Маржоний, Масъудий, Абулғозий ва бар қатор олиму фузалоларнинг асарларини чуқур ўрганиб, “Муфассал тарихи қавми туркий” асарини ёзиб тугатди. Бу асар ёзилганида туркларнинг асосий яшаш жойларидан бири бўлган Булғор шаҳри Руслар тасарруфида бўлган. Шунинг учун ҳам Абуший туркийларни энг аввало Европада пайдо бўлганлиги ҳақидаги фикрни тан олинишига қараб ёндашади.

Ҳасан Ато Абуший бу асарида жуда улкан тадқиқот ишини амалга оширган. У араб муаррихлари туркий қавмлар сонини 56 та деб белгилаганликларини унинг ўзи эса бу миқдорни 60 тага етказганини ёзади. Мазкур китоб Турония туркларини тавсифидан бошланади. Унинг ёзишича : “Турк уруғлари қавми турониянинг қабилабоши ва жуда эски ва улуғ шўъбасидир... Турк халқи бу ерларнинг энг эски халқлари ва хожалари эди”² – дейди. Ўтмиш тарихга назар ташласак, Ҳасан Ато Абушийнинг бу фикрлари ҳақ эканлигига ишонамиз. Китобда туркий қавмлардан бўлган хитой, искиф, масоғет, булғор, бошқурт, мажор, венгер, хазар, яҳудий динидаги булғорлар, уйғур, ўзбек, ўғуз, туркман, хоразм, қипчоқ, салжук, усмонли, қирғиз, қозоқ, татар, Манжур, Хитой татарлари, тўнғус, Манғул ва бошқа аждодларимиз бари бир шажарадан тарқалган туркийлар эканлигижўяли фикрлар келтирган. Абуший бу китобда фақатгина туркий қавмларни тавсиф қилибгина қолмасдан, қўшни халқлар тарихи, уларнинг туркийлар билан муносабати : дўстлик алоқалари, ихтилофлари ҳақида ишончли ва тўғри фикрларни баён қилган.

“Туркий қавмлар тарихи” китобида баён қилинишича, туркий қавмлар жаҳонда энг кўп, энг улуғ, энг қудратли халқлар экан. Афсуски, ҳозирги пайтда ер қуррасининг беш қитъасида сочилиб кетган туркий қавмлар ўзаро жанглар, келишмовчиликлар, ички низолар, ер, сув, яйловларга эгалик қилиш туфайли азият чеккан бўлсалар, иккинчи томондан табиатан жанговар, от устида ухлаб, от устида овқатланадиган, алп турклардан ниҳоятда қўрқадиган славянлар уларга ҳар қадамда панд берганликларига амин бўламиз. Бир мисол : Мўғуллар булғор турклари устига бостириб келганда рус подшоҳлари уларнинг қирилишини хотиржам ва мамнуният билан кузатганлар. Ваҳоланки, бир вақтлар русларда очарчилик бўлганда булғорлар уларни дон-дун ва озик-овқат билан таъминлаган эдилар. Аммо рус подшоҳларини бу иши (қувончи) узоққа бормайди, мўғуллар уларни ҳам забт

---

² Ўша асар 38 бет.

этади. Туркийлар билан славянларнинг вазият тақозосига кўра қони қўшилса ҳам, дини хануз яқинлашиб кетмаётганлигидан муаллиф афсусланади.

Туркий халқларнинг ўзаро қовушмаслиги уларнинг бирин-кетин тобе бўлишига олиб келади. Европалилар, америколилар, шимол туркларини қуряклар, эскимослар ва бошқа қарам қилинган қавмларнинг руҳиятини, жанговарлик қобилиятини янчиб ташлаш учун улар фахш ва ичимликни кенг тарғиб қиладилар, бунга эришадилар ҳам. Абуший қурякларнинг хулқий бузилиши, яъни уларда азалда ҳеч кўрилмаган ўғрилиқ, жиноятчилик содир бўлишида рус тожирларининг таъсири катта бўлганлигини, америколиклар эса туркларни ичкиликка ўргатганликларини ўз китобида афсус билан ёзади.

Абушийнинг ёзишича, олим ва саёҳатчи либосидаги айрим рус корчаллонлари туркий халқларнинг қадимиятига дахлдор осору атиқаларини, ҳатто уларнинг энг муқаддас жойлари бўлган қабристонларини ҳам талаганлар.

Абуший мазкур асарида асосий эътиборини Русияга тобе бўлган туркий қавмлар тарихини ёритишга қаратган. Муаррих рус ҳукмдорлари ўтказётган сиёсатнинг асл моҳиятини англаб туркий қавмлар урфини, тилини, маданиятини, тарихини унуттаётган қавмдошларининг тарихини абадийлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган кўринади. Шу боисдан ҳам у Ўрта Осиёга, Туркистонга жуда кам саҳифаларни ажратган. Аммо бу унинг Туркистонга бўлган ҳурмат эътиборига асло соя солмаслигини тушуниш қийин эмас. Чунончи, маданият, илм-фан, давлатни бошқариш усулларининг мукамаллигини у худди шу жойда яшовчи қабилаларда кўради. У суғоришнинг энг қулай усули Туркистонда жорий этилганлигини алоҳида қайд этади.

Туркий халқларнинг асл бешиги, кўз очиб кўрган Ватани бўлган Туркистоннинг туғди-битди турклари-ўзбеклар октябр инқилоби таъсирида ўзлигидан бегона қилинаётган эдилар. Буларга мустақиллик узил-кесил зарба берди. Мустақил Ўзбекистоннинг байроғи эндиликда бошимиз узра ҳилпираб турмоқда. Мустақиллигимизнинг 25 йиллиги давомида ўзбек

туркларининг ўзлигини англаши учун барча чора-тадбирлар кўрилди. Мазкур китобнинг нашр қилиниши ҳам шу йўлдаги дадил бир кадамдир, деб ҳисоблайман. Юртимизга ташриф буюраётган япон ҳам, фин ҳам бизга қондош-жондош бўлиб, улар бир улкан дарахтнинг шохлари экан, буни англаш ўзликни англашдир. Ҳасан Ато Абуший ушбу асарда давр нуқтаи назаридан чекланган бир томонлама талқин қилинган ўринлари бор. Асарда ҳиндистонлик, покистонлик, озорбойжонлик, доғистонлик турклар ҳақида ҳеч бир нима айтилмаганлиги ҳам фикрни тасдиқлайди.

Аммо муҳими, Абуший бизнинг истиқлолгача тарих фанимизда бўлиб келганидек, кимнингдир райига қараб, кимгадир ёқиш учун, кимнингдир сиёсатини мақуллашни ўйлаб иш тутмаган. У ҳақиқатни инсоф билан далиллар орқали ифодалаган. Унинг китобида туркий қавмлар жаҳоннинг энг қадимий, энг маданиятли, энг жанговар, энг ишбилармон, мард, танти вакиллари эканлигини у ифтихор билан ёзган. Бу халқлар олижаноб, ишонувчан, дўст қадрига етадиган инсонлар бўлиб, уларнинг ушбу фазилатлари ўзларига гоҳо панд берганлигини, шунинг учун ҳам бир вақтлар Европанинг юрагига қадар ишғол қилган туркийлардан фақат биргина Усмонли турклар ўз давлатига, ҳокимиятига эга бўлди, деб Абуший қайғуради. Шукроналар бўлсинки, мустақиллик шарофати билан ўзбек турклари ҳуқуқий демократик давлатчиликка асос солиб, уни бугунги кунда бутун дунё тан олаётганлиги қувончлидир. Бу Ҳасан Ато Абуший орзусининг ушалиши, минг-минглаб ўтмишда армонда ўтган донишманд туркийлар ниятининг амалга оширганлигидан далолатдир. Ўзликни англаш йўлида Абуший томонидан қилинган бу эзгу иш ҳозирги кунда мустақил Ватанимизнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга, ўзбекларнинг қадимий қадриятларини оммага етказиш йўлида босилган муҳим бир кадам сифатида аҳамиятга моликдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. –Т.: Чўлпон. – 1993.